

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ. ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΙΜΗΜΑ: Η ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ (Απρίλιος 2005)

Συγγραφέας: ΚΟΡΙΝΑ ΔΑΓΚΛΗ

I. Εισαγωγή

Η ανάγκη για την καταπολέμηση της ρύπανσης και τη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων και των συνθηκών ζωής θα αποτελούν πάντα την αιτία για απαραίτητες και δυναμικές επενδύσεις. Η μάχη εναντίον της ρύπανσης είναι ένας τομέας παραγωγικός που δημιουργεί θέσεις εργασίας. Αυτή όμως η εξέλιξη δεν μπορεί να είναι αποτελεσματική, παρά μόνον αν συνοδεύεται από μία έμπρακτη αλληλεγγύη προς τις φτωχές χώρες, αν δεν είναι πλαισιωμένη από μία πιο δίκαιη ρύθμιση των ανταλλαγών, για να αποφευχθούν ανισορροπίες ή αποκλίσεις λόγω του ανταγωνισμού, και αν δεν στηρίζεται σε μία βαθιά αλλαγή νοοτροπίας και συμπεριφοράς. Για την Ελλάδα αποτελεί ευκαιρία ενίσχυσης και ολοκλήρωσης μίας επιτυχημένης ένταξης στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η διαμάχη για το κόστος της περιβαλλοντικής διαχείρισης είναι παλαιά. Οξύθηκε ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες λόγω της ταχείας οικονομικής ανάπτυξης, της παγκοσμιοποίησης και της έξαρσης του ανταγωνισμού ανάμεσα στις βιομηχανικές χώρες και τα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα. Έχει επίσης όλο και πιο στενή σχέση με τη συνειδητοποίηση ότι εξαντλούνται τα παγκόσμια αποθέματα, με την απειλή που αποτελεί η ρύπανση για τις οικονομίες των κρατών, αλλά, κυρίως, με τις συνθήκες ζωής (ή επιβίωσης) ενός πληθυσμού συνεχώς αυξανόμενου. Το πρόβλημα είναι ο συμβιβασμός δύο εννοιών φαινομενικά αντίθετων: της ανάπτυξης και του περιβάλλοντος.

Στον τομέα της οικονομίας η ανάπτυξη είναι μία διαδικασία μακράς διάρκειας, η ιστορία της οποίας έχει αποτυπωθεί σε κύκλους, που προκάλεσαν την εμφάνιση

πολυάριθμων θεωριών. Η ανάπτυξη δεν ασχολήθηκε αρχικά με την εξάντληση των φυσικών αποθεμάτων (που θεωρούνταν ανεξάντλητα) ή με το σεβασμό προς το περιβάλλον, το οποίο ο άνθρωπος ήταν πρόθυμος να θυσιάσει προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Τα διάφορα μοντέλα που προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τις αιτίες και τους τρόπους ανάπτυξης δεν ελάμβαναν υπόψη τους εξωτερικούς παράγοντες (όπως τις επιπτώσεις της ανάπτυξης στην φύση), τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, οπότε οι ερευνητές υιοθέτησαν μία προσέγγιση περισσότερο σφαιρική και συναφή με τις σχέσεις ανάμεσα στην ανθρώπινη δραστηριότητα και τις επιπτώσεις της στο περιβάλλον.

Η θεώρηση αυτή οφείλεται οπωσδήποτε στη συνειδητοποίηση των πεπερασμένων ποσοτήτων των φυσικών αποθεμάτων και της αναγκαιότητας προστασίας του μέλλοντος του πλανήτη, οδήγησε δε στη δημιουργία νέων ερωτημάτων και στην ολοκλήρωση της αντίληψης για την ανάγκη βελτίωσης της παραγωγικότητας. Οι Διεθνείς Διασκέψεις (όπως αυτή του Ρίο το 1992) ανέδειξαν την παγκόσμια επιθυμία για πληροφόρηση και γνώση των συνεπειών της παράλογης εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, που θα ήταν επιζήμιες για την παγκόσμια οικονομική και κοινωνική σταθερότητα. Η «αειφόρος» ανάπτυξη συμπεριέλαβε προοδευτικά στη φιλοσοφία της και την οικολογική διάσταση.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, που αποτελεί μία από τις κυριότερες περιοχές κατανάλωσης στον κόσμο, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο σε αυτούς τους νέους προσανατολισμούς και στην εφαρμογή τους, δηλαδή στις διάφορες δραστηριότητες που αφορούν την προστασία της φύσης και των αποθεμάτων της, τη μείωση της ρύπανσης, την αποφυγή των καταστροφών και την πιο ορθολογική διαχείριση της πατρογονικής κληρονομιάς. Η ευθύνη της είναι άμεσα συνδυασμένη με την επίδειξη αλληλεγγύης. Το υψηλό τεχνολογικό της επίπεδο μπορεί επίσης να αποτελέσει πλεονέκτημα για την εναρμόνιση των αναδυόμενων οικονομιών σε άλλες εδαφικές περιοχές του κόσμου, με μία ισόρροπη ανάπτυξη. Η Ελλάδα, αν και κάπως καθυστερημένη στην πορεία ολοκλήρωσης, καλείται να καταβάλει αυξημένη προσπάθεια για να εναρμονιστεί με το κεκτημένο της Ενωμένης Ευρώπης.

II. Ο προβληματισμός: καθορισμός των σχέσεων μεταξύ ανάπτυξης και

περιβάλλοντος

Είναι φανερό ότι η αύξηση των περιορισμών, η εντατικοποίηση και η γενίκευσή τους θα συνεισφέρουν στη συνειδητοποίηση των κινδύνων που απειλούν την ανθρωπότητα. Στην πράξη, όλοι οι τρόποι παραγωγής και κατανάλωσης βλάπτουν όχι μόνο τη συνολική πατρογονική κληρονομιά αλλά ακόμη και τις συνθήκες της ίδιας της ζωής. Αυτό γίνεται περισσότερο έντονο όσο προκαλούν αλόγιστες συμπεριφορές που συνοδεύονται από σπατάλες, οι οποίες προσέλαβαν έκταση ανάλογη με την εκρηκτική δημογραφική αύξηση που χαρακτηρίζει τον 20ό αιώνα και από τη γενίκευση ενός μοντέλου ανάπτυξης που βασίζεται στην έντονη κατανάλωση αγαθών (διαρκών ή όχι), η οποία ωθεί σε εξάπλωση μια καλπάζουσα αστικοποίηση.

Αρκεί να παραθέσουμε κάποιους αριθμούς για να κατανοήσουμε το μέγεθος των αποθεμάτων. Από ενεργειακή άποψη, για την παραγωγή καταναλωτικών προϊόντων χρησιμοποιούνται κυρίως στερεά καύσιμα, των οποίων τα αποθέματα είναι περιορισμένα, αφού ο σχηματισμός τους οφείλεται στην ηλιακή ενέργεια που είχε συγκεντρωθεί κατά τη διάρκεια μεγάλων περιόδων της γεωλογικής ιστορίας. Η ετήσια κατανάλωση στερεών καυσίμων ανέρχεται περίπου σε 8 δισ. τόνους ισοδύναμου πετρελαίου (ΤΙΠ), ποσότητα που αντιστοιχεί περίπου σε 1,35 τόνους/κάτοικο. Οι ανισότητες στην κατανάλωση ανάμεσα στις πιο φτωχές και τις πιο πλούσιες χώρες είναι σημαντικές, πράγμα που επιτρέπει να προβλέψουμε μία αύξηση της κατανάλωσης στο ρυθμό της οικονομικής ανάπτυξης των περισσότερων χωρών. Αυτό συμβαίνει επειδή τα περισσότερα χρησιμοποιούμενα καύσιμα είναι οι υδρογονάνθρακες (40%), τα αποθέματα των οποίων μειώνονται συνεχώς. Η γεωγραφία της κατανάλωσης υπογραμμίζει εξάλλου την υπεροχή των μεγάλων βιομηχανικών περιοχών (στην Ασία και την Βόρεια Αμερική αντιστοιχεί το 50% της κατανάλωσης, στην Ευρώπη και την Ρωσία το 30%). Για τον λόγο αυτό στις περιοχές αυτές είναι πολύ αυξημένη και η ατμοσφαιρική ρύπανση (CO₂).

Η διαχείριση των υδάτων είναι ένας άλλος ευαίσθητος τομέας. Όπως συμβαίνει και με τα ενεργειακά αποθέματα, υπάρχουν προβλήματα αφενός έλλειψης και ασφάλειας στον ανεφοδιασμό και αφετέρου υγειονομικής, κοινωνικής ή γεωστρατηγικής φύσεως.

Το νερό είναι σημαντικό στοιχείο της ζωής αλλά και της βιομηχανικής, αγροτικής και αστικής ανάπτυξης. Μπορεί να παρουσιαστούν έντονα προβλήματα ανάμεσα στους χρήστες, κυρίως όταν αυτοί προέρχονται από διαφορετικές χώρες με αντικρουόμενα συμφέροντα. Το θέμα είναι ήδη υπαρκτό για τις πηγές ενέργειας και για την εκμετάλλευση κοιτασμάτων σε περιοχές όπου σημειώνονται πολλές συγκρούσεις (Μ. Ανατολή, Αφρική, Ν. Αμερική). Οι ποσότητες που είναι αξιοποιήσιμες είναι περιορισμένες ακόμη και αν τα αποθέματα των υδάτων ανανεώνονται συνεχώς. Μεγάλο μέρος των αποθεμάτων είναι δύσκολα εκμεταλλεύσιμο, ενώ οι διαθέσιμες ποσότητες δεν μπορούν να επαναχρησιμοποιηθούν, αν η ποιότητά τους είναι χαμηλή λόγω της προηγούμενης χρήσης, της μόλυνσης και των απορριμμάτων.

Η ικανότητα αυτοανανέωσης του ύδατος εκμηδενίζεται από τον όγκο των αποβλήτων (αιωρούμενα σωματίδια, νιτρικά άλατα, βαρέα μέταλλα και τοξικά απόβλητα). Επίσης δεν πρέπει να ξεχνάμε και τις θερμοκρασιακές εισροές που αναχαιτίζουν την δυνατότητα επαναφοράς στην φυσική κατάσταση, μεταβάλλοντας την παρακράτηση του οξυγόνου στην ατμόσφαιρα. Τεράστιες εκτάσεις, όπως η Κίνα ή η Μ. Ανατολή, αντιμετωπίζουν ήδη το ενδεχόμενο λειψυδρίας. Η διεθνής διαχείριση είναι ένα πολύ ευαίσθητο θέμα, καθώς οι υδρολογικές δεξαμενές εκτείνονται συνήθως γεωγραφικά σε περισσότερα του ενός κράτη (περίπτωση του Ιορδάνη που αποτελεί το επίκεντρο των Ισραηλινο-Αραβικών συγκρούσεων). Το πρόγραμμα «Great Anatolian Project» και η διευθέτηση των πηγών του Τίγρη είναι η αιτία προστριβών ανάμεσα στην Τουρκία και τα κράτη που βρίσκονται κατάντι του ποταμού (Ιράκ, Συρία). Ο κίνδυνος συγκρούσεων υποβόσκει συνεχώς. Το ίδιο συμβαίνει και για τις πηγές του Νείλου, του οποίου τα ύδατα καθιστούν εύφορη την αιγυπτιακή πεδιάδα.

Η ανεξέλεγκτη εκμετάλλευση του πλούτου της γης δημιουργεί πολυάριθμες εστίες αποσταθεροποίησης ή κινδύνους, τους οποίους αντιμετωπίζουν διάφορες χώρες και περιοχές. Έχει όμως και παγκόσμιες επιπτώσεις, καθώς οξύνει περισσότερο τις ανισότητες στην ανάπτυξη. Η επικράτηση ενός μοντέλου που αγνοεί το περιβάλλον, δεν μπορεί παρά να επιτείνει τις καταστροφικές επιπτώσεις, εάν η οικονομική διαχείριση δεν ενσωματώσει στη διαμόρφωση των τιμών της καταναλωτικής δαπάνης και τις επιπτώσεις στο περιβάλλον ή εάν δεν υιοθετηθεί ένας περισσότερο εκλογικευμένος τρόπος κατανάλωσης, ο οποίος να επιτρέπει σε όλους να συμμετάσχουν στην ανάπτυξη με ίσους όρους.

Βαθμιαία συνειδητοποιήσαμε την εμφάνιση των εννοιών της οικονομίας και της περιβαλλοντικής οικονομικής πολιτικής. Για πολύ καιρό, οι κλασσικοί οικονομολόγοι θεωρούσαν τη γη και τους φυσικούς πόρους ως ανεξάντλητο δώρο. Είχαν την τάση να απομονώνουν την οικονομία από το περιβάλλον. Μόνο με την εκπληκτική άνθηση της βιομηχανίας και του εμπορίου (μετά το 1945), την επανάσταση των μέσων μεταφοράς, την παγκοσμιοποίηση της παραγωγής και τη διεθνοποίηση της αφθονίας, αρχίζει να συνεκτιμώνται οι εξωτερικοί παράγοντες, που βαρύνουν όλο και περισσότερο στην παραγωγή και την κοινωνική διαχείριση. Επίσης μεταβάλλεται ο τρόπος, στον οποίο βασίζονται οι σχέσεις περιβάλλοντος - ανάπτυξης και παραγωγής - κατανάλωσης. Το εύθραυστο των οικονομικών σχεδιασμών αποτυπώθηκε για πρώτη φορά στην έκθεση της Λέσχης της Ρώμης, η οποία βασίστηκε στη βεβαιότητα εξάντλησης των αποθεμάτων και καταστροφής του περιβάλλοντος. Τα συμπεράσματά της διαδόθηκαν ευρέως και συνέβαλαν στην ανανέωση της οικονομικής σκέψης.

Αργότερα διατυπώθηκε η θεωρία «της αειφόρου ανάπτυξης». Η Διακήρυξη του Ρίο αναγνωρίζει στο άρθρο 3 ότι «...το δικαίωμα στην ανάπτυξη πρέπει να επανενεργοποιηθεί με τρόπο που να ικανοποιεί δίκαια τις ανάγκες που σχετίζονται με την ανάπτυξη και το περιβάλλον για τις παρούσες και τις μελλοντικές γενιές...». Εξάλλου, στο άρθρο 4 αναφέρει: «...Για να πετύχουμε μία αειφόρο ανάπτυξη, η προστασία του περιβάλλοντος πρέπει να αποτελεί ουσιώδες μέρος της διαδικασίας και δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται αποσπασματικά...». Έτσι εμφανίστηκαν νέες θεωρίες που ερμηνεύουν και γενικεύουν τα δεδομένα της οικονομίας και του περιβάλλοντος (πρόκειται για νεοκεϋνσιανά μοντέλα παγκόσμιας ισορροπίας σε μακροπρόθεσμη βάση).

Οι θεωρίες αυτές αποσαφήνισαν τους δεσμούς που υπάρχουν ανάμεσα στην οικονομία και το περιβάλλον, φθάνοντας μέχρι του σημείου να υποδεικνύουν καταστάσεις όπου οι περιβαλλοντικοί περιορισμοί μπορεί να έχουν θετικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη. Συνιστούν, μεταξύ άλλων, μία ενίσχυση των τεχνολογιών των πιο προσαρμοσμένων στην προστασία του περιβάλλοντος και στη μάχη ενάντια στην υποβάθμιση και ευνοούν την ανανέωση στον τομέα των «καθαρών» προϊόντων και των «καθαρών» βιομηχανιών. Σε αυτό το πλαίσιο η Ευρωπαϊκή Ένωση θεώρησε ως αποστολή της την προώθηση «μίας αειφόρου ανάπτυξης μη πληθωριστικής που να σέβεται το περιβάλλον» (άρθρο 2 της Συνθήκης του Μάαστριχτ).

Στην αλλαγή της νοοτροπίας συνέβαλε ιδιαίτερα η συνεισφορά της επιστημονικής οικολογίας που εμφανίζεται για πρώτη φορά στη Συνθήκη της Στοκχόλμης το 1972, όπου τέθηκαν οι βάσεις για μία σφαιρική προσέγγιση των εσωτερικών σχέσεων ανθρώπου-φύσης. Έτσι διαμορφώνεται η έννοια «Οικο-ανάπτυξη» ως «εργαλείο με προοπτική για την εξερεύνηση των δυνατοτήτων ανάπτυξης, αμφισβητώντας τις κυρίαρχες τάσεις που επικρατούν σήμερα» (Sachs, J: Στρατηγική της Οικο-ανάπτυξης). Οι νομικοί συνέβαλαν στο οικοδόμημα με την επεξεργασία μίας διάταξης που αποσκοπεί στην προστασία του περιβάλλοντος και την αποκατάσταση των βλαβών στην ατμόσφαιρα. Θεσμοθετείται ο έλεγχος με την εφαρμογή μέτρων από τα κράτη ή ενεργοποίηση των υπερεθνικών θεσμών, όπως το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, για τον σεβασμό του ευρωπαϊκού δικαίου, όπως ορίζεται στις οδηγίες, τους κανονισμούς και τις αποφάσεις της Επιτροπής ή του Συμβουλίου. Η υποχρέωση αποζημίωσης επιβλήθηκε για την αξιολόγηση ζημιολόγων περιστατικών (το ναυάγιο του τάνκερ Echon Valdez στοίχισε περισσότερο από ένα δισεκατομμύριο δολάρια στην πετρελαϊκή εταιρεία).

Επίσης τέθηκαν οι βάσεις για μία λογιστική περιβάλλοντος που οδηγεί σε ανάλυση κόστους και πλεονεκτημάτων και απαιτεί την επεξεργασία δεικτών και στρατηγικής. Στόχος είναι η δημιουργία «λογαριασμών» της πατρογονικής κληρονομιάς. Η διαδικασία ξεκίνησε αλλά χρειάζεται ακόμη μεθοδολογική εμβάθυνση. Δεν θα μπορούσε να μην έχει και διεθνή διάσταση. Με αυτή την έννοια, προτάθηκε η δημιουργία ενός «πράσινου» ακαθάριστου εσωτερικού προϊόντος, το οποίο θα αποτελείται από έναν απλό δείκτη, θα διευκολύνει τις συγκρίσεις σε παγκόσμια κλίμακα και θα επιτρέπει την παρακολούθηση των δραστηριοτήτων.

III. Ορθολογική διαχείριση των αποθεμάτων και των ανταλλαγών με σεβασμό στο περιβάλλον

Οι πολιτικές ανάπτυξης επεδίωξαν και πέτυχαν μέριμνα για την ποιότητα του περιβάλλοντος. Την οργάνωση του παγκόσμιου εμπορίου σε συμφωνία με τους

στόχους μίας ρύθμισης των ανταλλαγών. Στην πράξη η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας βασίζεται στη διεθνοποίηση των ανταλλαγών, που όμως έχει γίνει αιτία έντονων ανισοτήτων και ανταγωνισμών. Το παγκόσμιο εμπόριο γνώρισε μία άνθηση χωρίς προηγούμενο, καθώς οι ανταλλαγές πενταπλασιάστηκαν την τελευταία εικοσαετία. Η απελευθέρωση των ανταλλαγών δεν μπορεί όμως να γίνει κατανοητή, χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τους παράγοντες που επιδρούν στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων.

Το πρόβλημα περιλήφθηκε στο νέο πρόγραμμα εργασίας, που καθορίστηκε στο πλαίσιο της Παγκόσμιας Οργάνωσης Εμπορίου στο Μαρακές το 1994, για να καθοριστεί η συμβατότητα μεταξύ των ισχυόντων εμπορικών κανονισμών και των μέτρων προστασίας του περιβάλλοντος. Συμφωνήθηκε να μελετηθεί πώς θα ολοκληρωθεί «η μέριμνα για το περιβάλλον και θα επιτευχθούν οι νόμιμοι στόχοι της κρατικής πολιτικής προστασίας του περιβάλλοντος», ενώ ταυτόχρονα θα προστατεύονται «τα δικαιώματα των μελών της σε περίπτωση αυθαίρετης ή αδικαιολόγητης διάκρισης και προστατευτικού περιορισμού του εμπορίου» (οικοπροστατευτισμός ή οικοντάμπινγκ). Γι' αυτό, πρέπει να συμβιβάσουμε την απελευθέρωση των ανταλλαγών με την προστασία των πόρων και της φυσικής κληρονομιάς και την εναρμόνιση των κανόνων και των περιβαλλοντικών πολιτικών με την αναγνώριση, μέσω των κανόνων του διεθνούς εμπορίου, της ισχύος ορισμένων περιορισμών που έχουν υπαγορευτεί από την ανάγκη διατήρησης των αποθεμάτων και της πατρογονικής κληρονομιάς.

Τρεις τομείς δραστηριότητας και παραγωγής απαιτούν την οργάνωση διαχείρισης, προσαρμοσμένης στους πάσης φύσεως περιορισμούς και τους φυσικούς κινδύνους. Η ενέργεια, η βιομηχανία και η γεωργία. Δεν θα ήταν αποτελεσματική η διαχείριση των δραστηριοτήτων αυτών, χωρίς να συνυπολογιστούν τα κοινωνικά δεδομένα της ανάπτυξης (απασχόληση, κατάρτιση, οργάνωση εργασίας, διευθέτηση εκτάσεων), καθώς η πρόοδος που συντελείται σε ορισμένους τομείς μπορεί να αναιρείται από άλλους.

Η χρησιμοποίηση της ενέργειας, η οποία είναι στενά συνδεδεμένη με την ανάπτυξη των μεταφορών, αποτελεί τη βάση της οικονομικής προόδου και μία από τις παραμέτρους της ανάπτυξης. Η κατανάλωση της ενέργειας παγκοσμίως, χαρακτηρίζεται από τη μαζικότητα, την αύξηση των αναγκών και την ευρεία χρήση των ορυκτών καυσίμων (άνθρακας και υδρογονάνθρακες). Αναμένεται αύξηση της

κατανάλωσης παράλληλα με την αύξηση του πληθυσμού της γης και την επικράτηση ενός παραγωγικού προτύπου που χαρακτηρίζεται από έντονη κατανάλωση ενέργειας.

Η παραγωγή αερίων αποβλήτων, τα οποία προκαλούν το φαινόμενο του θερμοκηπίου, δεν μπορεί παρά να είναι πιο μαζική, επιταχύνοντας τις κλιματολογικές αλλαγές στον πλανήτη, οι συνέπειες της οποίας μπορεί να είναι δραματικές. Σε αυτό οφείλονται πιθανόν η ένταση που έλαβε τελευταία το φαινόμενο Ελ Νίνιο και η έκταση των κλιματικών μεταβολών που υπέστησαν η Ασιατική και η Αφρικανική Ήπειρος καθώς και η Λατινική Αμερική. Η διάσκεψη του Κιότο προσπάθησε να επιβάλει κάποια μείωση των εκπομπών αερίων στις χώρες με υψηλή κατανάλωση ενέργειας. Εκτιμάται όμως ότι θα είναι δύσκολο να επιτευχθούν οι στόχοι που τέθηκαν από τη συμφωνία (1993). Οι περισσότερες εκτιμήσεις προβλέπουν διπλασιασμό των εκπομπών οξειδίων του άνθρακα (από 5,9 γιγατόνους το 1990 στους 10,2 έως 11,5 γιγατόνους το 2020).

Ακόμη όμως και με τις πιο ευνοϊκές εκτιμήσεις τα απόβλητα θα συνεχίσουν να αυξάνονται. Το πρόβλημα που προκύπτει δεν μπορεί παρά να ωθήσει αρχικά προς μία αυστηρή οικονομική διαχείριση της κατανάλωσης, αφού η χρήση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας δεν προβλέπεται να ενισχυθεί παρά μόνο μετά το 2020. Για να σταθεροποιηθεί η συγκέντρωση CO₂ στην ατμόσφαιρα θα έπρεπε να μειωθούν οι εκπομπές αερίων από 6 γιγατόνους σε 1 γιγατόνο. Αυτό προϋποθέτει περιορισμό της κατανάλωσης και υιοθέτηση εναλλακτικών μορφών ενέργειας. Δεν διαθέτουν όμως όλες οι χώρες ορυκτά καύσιμα σε επαρκείς ποσότητες ή σε ποιότητα αποδεκτή, όσον αφορά το επίπεδο εκπομπής αερίων. Έτσι, με τη χρήση πυρηνικής ενέργειας, με τη σημερινή της μορφή ή με πιθανές βελτιώσεις, φαίνεται να αντιμετωπίζεται η αυξανόμενη ζήτηση και ταυτόχρονα να μην προκληθούν σημαντικές εκπομπές αερίων που συντελούν στη δημιουργία του φαινομένου του θερμοκηπίου.

Οι οικονομολόγοι επιμένουν επίσης στην αναγκαιότητα βελτίωσης της ενεργειακής έντασης (λόγος κατανάλωσης ενέργειας προς ακαθάριστο εσωτερικό προϊόν εκφρασμένο σε σταθερές τιμές), ώστε η οικονομική πρόοδος να συνοδεύεται από κάμψη της ενεργειακής κατανάλωσης. Πρέπει επίσης να χρησιμοποιηθούν συμπληρωματικές μορφές ενέργειας και να ευνοηθεί η εξοικονόμησή της στην βιομηχανική διαδικασία αλλά και στην οικιακή κατανάλωση. Οι προσπάθειες για εξοικονόμηση ενέργειας πρέπει να ενταθούν και στον τομέα των μεταφορών. Το κόστος απορρύπανσης πρέπει να βαρύνει το σύνολο των δραστηριοτήτων που είναι

υπεύθυνες για τα απόβλητα, τα κατάλοιπα ή τις βλαβερές ουσίες και είναι δύσκολο να διαχωρίσουμε το «ιδιωτικό κόστος» από το «κοινωνικό κόστος». Ο υπολογισμός μπορεί να δώσει τιμές πολύ διαφορετικές, ανάλογα με τα όρια που υιοθετεί κάθε χώρα.

Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να ληφθούν μέτρα σε εθνικό επίπεδο για να αξιολογηθεί η προσφορά των μέσων μεταφοράς (κυρίως των μαζικών), να αντιμετωπιστεί η ανάγκη μεταφοράς ανθρώπων και εμπορευμάτων, να βελτιστοποιηθούν οι αποδόσεις, να αναπτυχθούν νέες μέθοδοι και να ευνοηθεί η κατανάλωση υποκατάστατων ή «καθαρών» μορφών ενέργειας (αέριο, ηλεκτρικό ρεύμα). Η διεργασία αυτή είναι ιδιαίτερα ευεργετική για τις μεγάλες πόλεις ή τις περιοχές με έντονη οικιστική ανάπτυξη, που απειλούνται από ασφυξία (Πόλη του Μεξικού, Μπαγκόκ, Παρίσι, Μιλάνο).

Η κατάσταση στην Αθήνα συνιστά χαρακτηριστική περίπτωση. Η πόλη που συγκεντρώνει περίπου 4 εκατομμύρια κατοίκους είναι πυκνοκατοικημένη με ελάχιστους χώρους πρασίνου, ενώ οι συγκοινωνιακοί άξονες συχνά ασφυκτιούν, πράγμα που αυξάνει τα ρυπογόνα καυσαέρια. Η κατασκευή κυρίως του μετρό, στο στάδιο της προετοιμασίας των Ολυμπιακών Αγώνων, υπήρξε ένας ευνοϊκός παράγοντας για να διοχετευθεί η επιφανειακή κυκλοφορία προς μία υπόγεια με μεγάλες δυνατότητες. Ωστόσο, δεν επαρκεί για να καλύψει μία εκτεταμένη αστική εξάπλωση, με περίμετρο όλο το λεκανοπέδιο της Αθήνας, το οποίο περιορίζεται από λόφους ή υψηλότερους ορεινούς όγκους. Η λεκάνη, μέσα στην οποία έχει αναπτυχθεί η πόλη, είναι το επίκεντρο θερμοκρασιακών αναστροφών που εμποδίζουν την κίνηση των αερίων ρευμάτων. Γι' αυτό και η περιεκτικότητα σε διοξείδιο του άνθρακα και όζον φθάνει συχνά στα όρια συναγερμού.

Σε αυτά προστίθενται και τα αιωρούμενα σωματίδια. Η πόλη δεν διαθέτει μεγάλους περιφερειακούς κυκλοφοριακούς άξονες για να παροχετεύσουν την κυκλοφοριακή πλημμυρίδα που την διασχίζει και να την απαλλάξουν από τις διελεύσεις μεγάλων φορτίων. Αν λάβει κανείς υπόψη του τα μεγέθη, θα αντιληφθεί ότι οι ισχύοντες περιορισμοί της κυκλοφορίας (μονά - ζυγά) δεν είναι αποτελεσματικοί, αφού ευνοούν τη διατήρηση σε χρήση παλαιών οχημάτων, των οποίων οι ρύποι είναι περισσότεροι από αυτούς των νεότερων. Είναι όμως δύσκολο να ληφθεί πολιτική απόφαση, κυρίως για τις οδικές μεταφορές μεγάλων φορτίων, με την οποία θα έπρεπε να γίνει

υποχρεωτική η καταβολή ποσών για την κατασκευή και συντήρηση των υποδομών αλλά ακόμη και για την αντιμετώπιση άλλων βλαπτικών συνεπειών, όπως ο θόρυβος, η ατμοσφαιρική ρύπανση κ.λπ.

Στη βελτίωση της ενεργειακής διαχείρισης, που αφορά κύρια τις βιομηχανίες, υπεισέρχονται και άλλες παράμετροι, όπως τα απόβλητα από επικίνδυνα προϊόντα (στην ατμόσφαιρα ή τα ύδατα, όπως στην περίπτωση μεταλλουργικών βιομηχανιών, εκμετάλλευσης των ορυχείων, χημικών ή πετροχημικών βιομηχανιών). Ο βιομηχανικός κλάδος συμμετείχε και θα εξακολουθήσει να συμμετέχει στην ρύπανση του πλανήτη. Οι επιχειρήσεις οφείλουν γι' αυτό να καταβάλουν σημαντικές προσπάθειες για να περιορίσουν την κατανάλωση ενέργειας, να ελέγξουν τα απόβλητα, και κυρίως τα πιο βλαβερά (ανακύκλωση), και να αναπτύξουν «καθαρές» τεχνολογίες.

Είναι σημαντικό ότι κάθε χρόνο εκλύονται, λόγω της βιομηχανικής παραγωγής, 3,5 δισ. τόνοι διοξειδίου του άνθρακα, 90 εκ. τόνοι οξειδίου του αζώτου, αμμωνία, σωματίδια κ.λπ. Επίσης, παράγονται 2 δισ. τόνοι στερεών αποβλήτων και περίπου 350 εκ. τόνοι επικίνδυνων προϊόντων, των οποίων η εξάλειψη είναι περίπλοκη, δαπανηρή ή ακόμη και αδύνατη. Αυτή η διαπίστωση διαφοροποιείται ανάλογα με τις περιοχές. Το βόρειο ημισφαίριο είναι ο κύριος υπεύθυνος της μόλυνσης, αλλά οι προσπάθειες μείωσής της έχουν ήδη αποτελέσματα. Στη Γερμανία π.χ. οι εκπομπές CO₂ μειώθηκαν κατά 50% σε πέντε χρόνια. Επίσης, δεν αυξάνονται πλέον στην Ιταλία, την Ισπανία και τη Μ. Βρετανία. Αντίθετα, η ρύπανση μεταφέρεται προς την Ασία, την Μ. Ανατολή και τις χώρες της πρώην Σοβ. Ένωσης. Εμφανίστηκαν όμως και άλλα φαινόμενα που προκλήθηκαν από τους κανονισμούς αντι-ρύπανσης. Ο τομέας της οικο-βιομηχανίας γνωρίζει σημαντική άνθηση (αύξηση 5% ανά χρόνο) και έχει πολλαπλούς στόχους:

- Αντιμετώπιση της αυξημένης ρύπανσης.
- Λειτουργία καθαρών τεχνολογιών με υψηλή απόδοση.
- Υπηρεσίες με προορισμό την πρόληψη και την καταπολέμηση της μόλυνσης. (νερό, αέρας, θόρυβος).

Το κύριο πρόβλημα είναι η διεθνοποίηση των μεθόδων και των τεχνολογιών, ώστε να αποφευχθούν πολύ μεγάλες ανισότητες στον ανταγωνισμό, να επιτραπεί η διάδοσή

τους σε χώρες με αδύνατα οικονομικά μέσα και να περιοριστεί η μεταφορά βλαπτικών αποβλήτων προς χώρες με λιγότερο αυστηρή νομοθεσία. Οι επιπτώσεις της γεωργίας στο περιβάλλον γίνονται πιο δύσκολα αντιληπτές. Δεν είναι όμως λιγότερο σοβαρές, γιατί συχνά υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στην ανάγκη συντήρησης των εδαφών και την παραγωγικότητα. Οι κίνδυνοι είναι διαφόρων μορφών:

- Η εντατικοποίηση της παραγωγής οδηγεί στην αποδόμηση των εδαφών, τη διάβρωση ή την μετατροπή τους σε έρημο.
- Η ανεξέλεγκτη χρήση του νερού για άρδευση προκαλεί σπατάλες ή συγκεντρώσεις αλάτων και μόλυνση των φρεάτων και των υπογείων υδάτων.
- Η εκτεταμένη χρήση χημικών προσθέτων (λιπάσματα, φυτοβελτιωτικά προϊόντα) μπορεί να συνεπάγεται τη μόλυνση των υδάτων, του αέρα, του εδάφους και βλάβες στην υγεία.
- Η μεταποίηση προϊόντων από τις επιχειρήσεις φυτικών τροφίμων δημιουργεί απόβλητα.
- Οι πιέσεις των πληθυσμών προς τα δάση, για να κερδίσουν καλλιεργήσιμα εδάφη ή για να αποκτήσουν ενέργεια, μειώνει την φυσική ικανότητα απορρόφησης CO₂ και την απελευθέρωση οξυγόνου.
- Οι απειλές για τη βιοποικιλότητα που συνοδεύονται από εξαφάνιση ειδών ή μείωση του γενετικού κεφαλαίου.

Είναι δύσκολο να αποσυνδεθεί η άμεση ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών από τις απαιτήσεις της εμπορικής προσφοράς. Οι περιβαλλοντικές πολιτικές μπορεί να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των αρνητικών συνεπειών, τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες χώρες, ενώ αυτό είναι λιγότερο εφικτό στις αναπτυσσόμενες. Στην πρώτη περίπτωση, οι πολιτικές έχουν ως στόχο να δοθεί αυξημένη σημασία στην ποιοτική διάσταση της παραγωγής και να ανατεθεί στους παραγωγούς μία αποστολή, όχι αποκλειστικά επιχειρηματική αλλά και κοινωνική. Να χρηματοδοτήσουν δηλαδή δραστηριότητες που δεν συνηθίζεται να χρηματοδοτούνται, όπως η διαχείριση των τοπίων και η συντήρησή τους.

Αυτή είναι η έννοια της αγροτοπεριβαλλοντικής πολιτικής, την οποία η Ευρωπαϊκή Ένωση σκοπεύει να προωθήσει στα προσεχή χρόνια. Σκοπεύει επίσης να υποστηρίξει και άλλους τρόπους παραγωγής, λιγότερο επιθετικούς για το περιβάλλον (βιολογικές καλλιέργειες). Η μείωση των βλαβών και των κινδύνων, που μπορεί να έχουν δραματικές συνέπειες, στις ταχέως αναπτυσσόμενες χώρες, προϋποθέτει την αλληλεγγύη Βορρά-Νότου, ώστε η απελευθέρωση των συναλλαγών να μην μετατραπεί σε εντατικοποίηση του ανταγωνισμού και κοινωνική υποβάθμιση. Πρέπει επίσης να θεσπιστούν λιγότερο αυστηρά κριτήρια, με τη γνώση ότι κάθε ανισότητα αντιτίθεται στην «αειφόρο» ανάπτυξη. Το τελευταίο, αλλά όχι μικρότερης σημασίας, πρόβλημα είναι η ανάγκη δημιουργίας θέσεων απασχόλησης. Σε καμία περίπτωση οι πολιτικές για την προστασία του περιβάλλοντος δεν πρέπει να υλοποιηθούν εις βάρος άλλων τομέων, ώστε να προκαλέσουν την περιθωριοποίησή τους.

IV. Ένας ευρωπαϊκός οικονομικός ισολογισμός ακόμη πολύ αντιφατικός. Πλαίσιο για μια αναπτυξιακή πολιτική

Η ρύθμιση των σχέσεων που υφίστανται μεταξύ της οικονομικής διαχείρισης και του περιβάλλοντος επιβλήθηκε ως κοινωνικό αίτημα τα τελευταία τριάντα χρόνια, όταν η σύγχυση που επέφερε η παγκόσμια οικονομική ανάπτυξη πολλαπλασιάστηκε και οι επιπτώσεις της έγιναν πλέον προβλέψιμες για το μέλλον της γης. Η γνώση της εξέλιξης των διαδικασιών βελτιώθηκε παγκοσμίως με τις δορυφορικές εικόνες, την ανάπτυξη του διεθνούς τουρισμού και το ρόλο των ΜΜΕ, κυρίως με τη μετάδοση σοβαρών ατυχημάτων ή εκτεταμένων καταστροφών που προκλήθηκαν από την ανθρώπινη δραστηριότητα, όπως η αποψίλωση των τροπικών δασών, οι ολέθριες επιπτώσεις από τα θαλάσσια απόβλητα ή ακόμη η αδιαφορία ορισμένων κοινωνιών για τον πυρηνικό κίνδυνο.

Σε πολλές ταχέως αναπτυσσόμενες χώρες οι βλάβες στο περιβάλλον είχαν επιταχυνθεί σε σημείο ώστε σε ορισμένες περιπτώσεις να ακυρώνουν τις δυνατότητες ανάπτυξης. Η διεθνής βοήθεια (Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη, Διεθνής Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο) πρέπει να είναι ιδιαίτερα αυξημένη για

να αντιμετωπίσει τις δαπάνες προστασίας του περιβάλλοντος. Θα μπορούσε να χρηματοδοτηθεί από μία ειδική φορολογία στα βιομηχανικά κράτη, που επωφελούνται από τις ανταλλαγές με τις αναπτυσσόμενες χώρες και από τις ευνοϊκές τιμές για την προμήθεια ενέργειας, πρώτων υλών και αγροτικών προϊόντων. Έγινε επίσης αναφορά στη δυνατότητα υποκατάστασης των χρεών των αναπτυσσόμενων χωρών από κεφάλαια, προοριζόμενα για χρηματοδότηση προγραμμάτων πρόληψης και διάσωσης του φυσικού πλούτου στις χώρες αυτές.

Ακόμη όμως και στις ανεπτυγμένες χώρες οι αποφάσεις για τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν απέχουν πολύ από το να είναι ομόφωνες. Η Βόρειος Αμερική εξακολουθεί να είναι η κύρια εστία της παγκόσμιας κατανάλωσης. Εφοδιάζεται από τα δικά της αποθέματα αλλά επίσης και από τον υπόλοιπο κόσμο. Η ανάπτυξή της ήταν η αιτία μακροχρονίων καταστροφών, παρά την μεγάλη εδαφική της έκταση και τα σημαντικά αποθέματά της (ερημοποίηση των εδαφών, απώλεια βιοποικιλότητας, υποβιβασμός του θαλάσσιου περιβάλλοντος). Άνκαι ελήφθησαν μέτρα για να περιορίσουν αυτές τις συνέπειες, τα αποτελέσματα είναι ακόμη περιορισμένα.

Σε πιο ανησυχητική κατάσταση ευρίσκονται οι πρώην σοσιαλιστικές χώρες με σχεδιασμένη οικονομία, όπου η διαχείριση των πόρων ήταν για μεγάλο διάστημα καταστροφική για το περιβάλλον. Το άνοιγμά τους προς την οικονομία της αγοράς δεν επέφερε ουσιώδεις διαφορές στην αντιμετώπιση της υποβάθμισης, λόγω της έλλειψης μέσων και του μεγέθους της καταστροφής. Δεν έχουμε παρά να θυμηθούμε τον (βιολογικό αρχικά και φυσικό στην συνέχεια) θάνατο της λίμνης Αράλης, με την παροχέτευση των υδάτων της υψηλότερης στάθμης της και την κατάσταση, από υγειονομική άποψη, των παράκτιων πληθυσμών της. Η κατάσταση είναι ίσως λίγο καλύτερη σε άλλες χώρες (Κίνα, και, σε κάποιες περιπτώσεις, σε χώρες της Ασίας ή της Αφρικής).

Η Ευρώπη έχει προσχωρήσει σε μία παγκόσμια περιβαλλοντική πολιτική που αποφέρει ήδη τους καρπούς της και της οποίας οι επιπτώσεις στην εξέλιξη είναι, στο μεγαλύτερο μέρος, μάλλον θετικές. Προοδευτικά, η ολοκλήρωση περιβαλλοντικών πολιτικών μέσω των Συνθηκών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ισχυροποίησε τις εθνικές πολιτικές. Η οικονομική αντιπαράθεση μεταφέρθηκε στο κέντρο της στρατηγικής των κρατών-μελών από το 1971. Η πρώτη ανακοίνωση για την κοινοτική πολιτική σε θέματα περιβάλλοντος διευκρίνιζε: «Η αρμονία (ανάπτυξης) και η ισορροπία δεν

μπορούν στο εξής να νοούνται χωρίς αποτελεσματικό αγώνα ενάντια στη ρύπανση και τα βλαβερά στοιχεία, ούτε χωρίς τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και της προστασίας του συνόλου».

Διαμορφώθηκε έτσι ένα σχετικά πλήρες κανονιστικό πλαίσιο (κυρίως οδηγίες), το οποίο ενσωματώθηκε στις εθνικές νομοθεσίες. Τα αποτελέσματα της μάχης ενάντια στη ρύπανση μετρήθηκαν παγκοσμίως από οικονομική άποψη τόσο για τον δημόσιο όσο και για τον ιδιωτικό τομέα. Οι δαπάνες έφτασαν περίπου το 1,6% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος στην Γερμανία και το 1,9% στην Ολλανδία. Ως προς τον προϋπολογισμό για το περιβάλλον, τα πιο σημαντικά κεφάλαιά του θα αφιερώνονταν στο νερό (42%), στην συνέχεια στα απόβλητα (28%), στην ατμοσφαιρική ρύπανση (19%) και το υπόλοιπο θα μοιραζόταν στην αντιμετώπιση του θορύβου (1%) και την προστασία της βιοποικιλίας και των δασών. Ο στόχος που έθεσε για το 2010 η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι να επιτύχει ουσιαστικά αποτελέσματα σε πολλούς τομείς, όπως την εξάλειψη της οργανικής ρύπανσης στα επιφανειακά και τα θαλάσσια ύδατα, την εξασφάλιση της τροφοδοσίας και της ποιότητας των δικτύων ύδρευσης, τη μείωση των εκπομπών του CO₂, την προστασία της βιοποικιλότητας κ.λ.π.

Οι δεσμευμένες πιστώσεις θα πρέπει να διατεθούν με θετικό τρόπο για τον οικονομικό σχεδιασμό και τις κοινωνικές ανάγκες και να μην αποτελέσουν εμπόδιο ή παράγοντα ελαχιστοποίησης της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων στο διεθνή ανταγωνισμό. Οι δημόσιες δαπάνες για το περιβάλλον είναι π.χ. στη Γαλλία της τάξης του 1,5% έως 1,7% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος. Οι επιχειρήσεις συμβάλλουν επίσης σημαντικά στην προσπάθεια χρηματοδότησης, που σημειώνει άνοδο της τάξης του 5-7% το χρόνο. Οι επενδύσεις που χρειάστηκε να πραγματοποιήσουν, προκειμένου να εναρμονιστούν με τους περιορισμούς, είχαν σε ορισμένες περιπτώσεις ολέθριες συνέπειες στην κοινωνική ζωή, γιατί οι επιχειρήσεις οι πιο αδύναμες και ευαίσθητες οικονομικά υποχρεώθηκαν να κλείσουν ή να αλλάξουν έδρα.

Γενικότερα όμως ευνοήθηκαν γιατί δέχτηκαν ενισχύσεις και επειδή, όταν βελτιώνεται η παραγωγικότητά τους, μειώνονται και οι οφειλές, τις οποίες είναι υποχρεωμένες να καταβάλουν. Επίσης, το εμπορικό τους σήμα ισχυροποιείται στο καταναλωτικό κοινό και η θέση τους στις διεθνείς αγορές ενισχύεται. Παρατηρείται τελικά ένα δυναμικό βήμα προόδου στους κόλπους των ευρωπαϊκών και των

παγκόσμιων περιοχών, στο πεδίο της πρόληψης της ρύπανσης (ύδωρ, απόβλητα, αέρας) αλλά επίσης και σε τομείς περισσότερο εξειδικευμένους και νεωτεριστικούς, όπως στον τεχνολογικό τομέα, στη βιομηχανική διαδικασία και στον τομέα των υπηρεσιών (μετρήσεις, έλεγχοι). Πολλά πρέπει να γίνουν ακόμη στο θέμα της ηχορύπανσης και της εξάλειψης του φαινομένου του θερμοκηπίου (βελτίωση των κινητήρων, νέα καύσιμα), που ευνοούν μέτρα ανάπτυξης νέων μορφών ενέργειας.

Η γεωργία έχει επίσης πολλά να κερδίσει από την πρόοδο που σημειώνει η μάχη ενάντια στα ολέθρια αποτελέσματα της εντατικοποίησης των μεθόδων παραγωγής. Τα αγροτο-περιβαλλοντικά μέτρα που εξήγγειλε η Ένωση επιζητούν μία πιο ενεργή ανάμειξη των αγροτών στην διαχείριση των εδαφών. Οι αγρότες αναγνωρίζονται ως διαχειριστές, στο μέτρο που η γη είναι ταυτόχρονα ένα συλλογικό κεφάλαιο και ένα εργαλείο ιδιωτικής δραστηριότητας. Αυτή η εξέλιξη θα εμφανιστεί σαν μία περίοδος αβεβαιότητας και προσαρμογής που θα είναι ήπια αλλά αναπόφευκτη, γιατί η μεταβολή απαιτεί αλλαγή των νοοτροπιών.

Πράγματι, αν μετά την Συνθήκη της Ρώμης η αποστολή της γεωργίας ήταν αρχικά να θέσει στη διάθεση των κατοίκων των αστικών περιοχών τροφή σε χαμηλές τιμές, σήμερα οι καταναλωτές και η κοινή γνώμη έχουν ευαισθητοποιηθεί στα προβλήματα ποιότητας ζωής, υγείας και προστασίας του περιβάλλοντος. Αυτή η εξέλιξη σηματοδοτεί έναν επαναπροσδιορισμό του συμβολαίου που οι αγρότες είχαν συνάψει με την κοινωνία. Σε αντίθετη περίπτωση, η τελευταία θα πρέπει να καταβάλει προσπάθεια, ώστε να λάβει υπόψη της όχι μόνο την οικονομική λειτουργία αλλά επίσης και την κοινωνική, που επιτελούν, σε αναγνώριση και ανταμοιβή για την ικανότητά τους στη διαχείριση των εδαφών, της βιοποικιλότητας και των τοπίων, καθώς μία φύση ζωντανή και ποικίλη είναι ένα «συμπροϊόν» και της γεωργικής δραστηριότητας.

Η Ελλάδα συμμετείχε σε πολλές περιπτώσεις σε αυτήν την πολιτική σύγκλιση της οικονομίας και του περιβάλλοντος, γιατί γνωρίζει σημαντικές απειλές στη φύση και το περιβάλλον της ζωής, όπως π.χ.:

- ατμοσφαιρική μόλυνση των πόλεων
- διαχείριση των ποσίων και αρδευτικών νερών

- απολύμανση
- θαλάσσια απόβλητα και θαλάσσιο περιβάλλον
- επιπτώσεις των πυρκαγιών των δασών στις βιοποικιλίες.

Ακόμη και αν δαπανώνται σημαντικά ποσά για το περιβάλλον, έχει ήδη καθυστερήσει η εφαρμογή των ευρωπαϊκών οδηγιών, οι οποίες απαιτούν πολύ μεγάλες επενδύσεις. Η γεωργία πρέπει επίσης να επαναδομηθεί και μπορεί να ευνοηθεί από νέα μέτρα (βιολογικές καλλιέργειες). Επειδή αποτελεί μέρος των ζωνών χαμηλότερου εισοδήματος, ευνοείται από κοινοτικές πιστώσεις που μπορεί να της επιτρέψουν να διαχειριστεί τα αποθέματά της πιο ορθολογιστικά.

- Ο βιομηχανικός τομέας μπορεί να ενισχυθεί και η γεωργία να προσαρμοστεί καλύτερα στις ευρωπαϊκές αγορές.

- Ο τουρισμός μπορεί να είναι ο πρώτος που θα ευνοηθεί.

- Κάθε σημαντική δραστηριότητα που γνωρίζει μία κάμψη πρέπει να υποβοηθηθεί.

- Πρέπει να ενισχυθεί η ελκυστικότητά της ως χώρας με βελτίωση της εικόνας της προς τα έξω (Αθήνα, πόλη με ρύπανση, κυκλοφοριακό πρόβλημα κ.λ.π.).

- Με ποικιλία προϊόντων που να απευθύνονται σε περισσότερες κατηγορίες πελατών.

- Η θάλασσα είναι ένας σημαντικός πόλος έλξης. Η ποιότητα ζωής και περιβάλλοντος παίζει όλο και μεγαλύτερο ρόλο. Πρέπει να γίνουν δημιουργικά έργα και να αξιοποιηθεί ο πλούτος που είναι ακόμη άθικτος για παράδειγμα Μουσείο Μεσογειακού Θαλάσσιου Νησιωτικού Περιβάλλοντος στη Δυτική Κρήτη.

Τέλος, ο τουρισμός θα πρέπει να ευνοηθεί από το σημαντικό γεγονός που απετέλεσαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αθήνα το 2004 (σημαντικές επενδύσεις, μετασχηματισμός της πόλης, ευκολίες στις μεταφορές, αξιοποίηση της πατρογονικής

κληρονομιάς και του εξοπλισμού, ανανέωση του τουρισμού).